

EL PAISATGE LITERARI DELS HORTS DE TARONGERS

Adrià Besó Ros

Universitat de València

Des de l'edat mitjana nombroses referències parlen del cultiu del taronger en terres valencianes, el qual tenia un caràcter ornamental o es feia a petita escala per a destinar la seua producció a l'autoconsum¹. Però, tal i com ens relata mossén Cavanilles (1981, I, 207), cap a la dècada dels anys vuitanta del segle XVIII el taronger comença a plantar-se com a cultiu comercial a Carcaixent, als horts de les partides de les Basses i la Vilella, produint considerables beneficis econòmics. Dècades després aquesta iniciativa es reproduïx a les terres del nord, a la Plana. A poc a poc el taronger anirà estenent-se per ambdues comarques. Però l'embranchida definitiva del cultiu es produeix a partir de 1880 per la confluència d'una sèrie de factors, entre els quals destaquem les inversions agràries de la burgesia valenciana i l'aplicació de la màquina a vapor per a l'elevació de l'aigua subterrània. Així, fins 1930, quan es tanca aquesta segona etapa d'expansió, el taronger s'estén per tota la franja litoral del golf de València compresa entre la Plana de Castelló i la Safor, ocupant sobretot terres de secà i prenent com a límits els regadius històrics o les marjals i els peudemonts més elevats del ponent². La iniciativa parteix de la burgesia, els horts de la qual serviran d'estímul per al llaurador, que passades unes dècades, se sumará al procés transformant les seues parcel·les de secà. Amb tot això, l'àmplia propagació del taronger en tan sols unes dècades produeix una transformació paisatgística sense precedents al País Valencià, tant per la seua extensió territorial com pel curt termini de temps en què es materialitza.

Crida l'atenció com aquest paisatge novedós i artificial, fruit dels interessos econòmics de la burgesia i de l'aplicació de la màquina a vapor, ben prompte es-

¹ Vegeu, entre d'altres, Piqueras (1999, 214), i Llorente (1887-89, 606). Pel que fa a les cites d'aquesta obra de Teodor Llorente indiquem la data de l'edició original, tot i que en la bibliografia figura la data de l'edició consultada amb la finalitat d'alleugerir la cita tot considerant el nombre d'ocasions que apareix.

² Piqueras (1999, 215-218). També els viatgers de l'època es fan ressò de l'expansió del cultiu, com és el cas de Llorente (1887-89, 248).

devingué en font d'inspiració per a les diverses formes d'expressió artística, com ara la literatura (Blasco Ibáñez, Llorente, Azorín, Elias Tormo...), la pintura (Sorolla, Peris Brell, Teodoro Andreu, Pinazo...) o la fotografia. Totes elles coincideixen a contemplar-lo de manera idealitzada com a font de riquesa i prosperitat, com a escenari sublim on els pintors retraten els seus personatges en actituds amoroses, o com a context on situar la trama de les seues novel·les³. Potser la burgesia, creadora d'aquest paisatge, va veure reflectits els seus ideals estètics en aquestes produccions artístiques –pintures, novel·les, llibres de viatges– de la qual era la principal demandant (Bonet, 1995, 76).

LA LITERATURA I LA REPRESENTACIÓ DEL PAISATGE

A l'hora de fer una descripció, l'escriptor se serveix de les paraules que articula per a transmetre una idea subjectiva del que ha percebut a través del sentit de la vista. Segons Antoni Marí (2003) el paisatge contemplat des de la literatura presenta unes particularitats que el fan diferent de les arts plàstiques visuals. A l'hora de representar un paisatge, la pintura se serveix d'una imatge visual, més o menys figurativa, però fàcilment cognoscible pel qui l'observa, mentre que la literatura ens crea una imatge no reconoscible que es visualitza per la interacció del significat les paraules amb la evocació de les imatges que el lector té acumulades al seu cervell. D'acord amb això les imatges que creen les paraules són mentals i no tenen una visualització objectiva i comuna per a tots els lectors. Així un mateix text no crea la mateixa imatge en dos subjectes diferents, cosa que sí aconsegueix la representació pictòrica, que produeix una imatge tangible i universal per a tots els qui l'observen, la qual potser més o menys pròxima al paisatge real que tracta de representar.

Per a endinsar-nos en el tema que ens ocupa hem realitzat una prospecció per la producció d'escriptors valencians, tot començant en els anys vuitanta del segle XIX –quan aquest paisatge comença ja a ser representatiu en el conjunt del territori valencià– fins aturar-nos en els anys setanta del segle XX. Hem seleccionat aquells autors i obres que d'una manera o altra li presten una especial atenció: Teodor Llorente (1836-1911), Vicent Blasco Ibáñez (1867-1928), Elias Tormo (1869-1957), Azorín (1873-1967), Lluís Guarnier (1902-1986) Joan Fuster (1922-1992) o Martí Domínguez⁴ (1908-1984). Trobem dos moments on la literatura reflecteix un especial interès en el tema: entre finals del segle XIX i les primeries del segle XX, i entre els anys seixanta i setanta del segle XX. Tot i que allunyats en el temps, aquests períodes ens mostren una cosa en comú: una reivindicació de

³ Aquesta idea es compartida pels diversos autors que hem consultat. Gracia (1998, 50), Pérez Rojas (2001) Bonet (1995, 77), i Roca (2002).

⁴ Tot i que la seua novel·la *Els horts* publicada l'any 1972 no ens aporta descripcions detallades del paisatge com fan els altres escriptors que hem citat, la seua trama ens transmet amb gran realisme l'ambient social lligat a les famílies acomodades propietàries dels horts.

la identitat valenciana, que troba en el paisatge un dels seus principals senyals. El primer cal situar-lo dins del context de la Renaixença valenciana, en paral·lel a l'interès del paisatge de Castella pels escriptors de la Generació del 98, mentre que el segon reviu de nou aquesta inquietud, ara dins del context de l'incipient nacionalisme polític de caire cultural que precedeix la transició democràtica.

EL CONCEPTE D'HORT

L'hort està format per una extensió de varies hectàrees de terra plantada de tarongers, el perímetre de la qual queda delimitada per una tanca, feta de bardissa vegetal, de maçoneria o de filferro. Una porta amb dos fulles de barrots de ferro que giren sobre dos pilastres de maçoneria o rajola emmarquen l'entrada principal, atorgant-li una certa monumentalitat. Tot seguit un camí en forma de passeig acompanyat de nombroses espècies ornamentals finalitza en la façana de la casa, precedida per un ampli espai obert. La casa d'hort normalment, en els models més antics, tenia la planta baixa destinada als hortolans i la planta alta estava ocupada per l'habitatge dels propietaris, que utilitzaven com a segona residència. Els models més evolucionats de finals del segle XIX i primeries del XX ja separen ambdues residències en edificis diferents, destinant l'edifici més ornamentat i luxós als propietaris i el més modest als hortolans. Dins l'explotació, prop de la casa, hi ha el pou amb la casa de màquines per a bombejar l'aigua del subsòl i la basa on s'acumula el cabal abans de ser distribuït pels diferents bancals.

Un dels escenaris on es desenvolupa la trama de la novel·la *Entre Naranjos*, de Blasco Ibáñez, és l'anomenada Casa Blava, hort on resideix Leonora, que junt a Rafael esdevenen en protagonistes d'una història d'estima i desencontres. Aquest no és un espai fictici, sinó real, situat a la partida del Tulell del terme d'Alzira, del qual encara es conserva la casa, tot i que descontextualitzada, en trobar-se ja absorbida pel creixement urbà. Com podem observar, les descripcions que realitza Blasco Ibáñez en les diferents pàgines de la seua obra ens apropen al prototipus d'hort.

...pero todos sus escrúpulos se desvanecieron al ver la cerca de altas adelfas y punzantes espinos, las dos pilastras azules en que se apoyaba la puerta de verdes barrotes; y empujando esta, entró en el huerto.

Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen las cúpulas de un verde oscuro y lustroso. A ambos lados de la avenida que conducía a la casa extendían y entrelazaban los altos rosales sus espinosas ramas. Comenzaban a brotar en ellas los primeros botones anunciando la primavera (Blasco Ibáñez, 1900, 108)⁵.

⁵ En les referències a aquesta obra de Blasco Ibáñez indiquem la data de l'edició original, tot i que en la bibliografia figura la data de l'edició consultada amb la finalitat d'alleugerir la cita tot considerant el nombre de vegades que apareix.

Llegó a la plazoleta, frente a la casa, y vio de nuevo sus palmeras rumorosas, los bancos de mampostería con asiento y respaldo de floreados azulejos. Allí había reído ella muchas veces escuchándole (Blasco Ibáñez, 1900, 110).

En la plazoleta que formaban frente a la casa azul los altos y tupidos rosales, eruguíanse cuatro palmeras que, abandonadas muchos años, dejaban colgar las secas ramas como miembros muertos debajo de las palmas nuevas, arrogantes y rumorosas. Hundidos en el follaje de los rosales, a la entrada de la plazoleta, había dos bancos antiguos de mampostería blanqueados con cal, con el asiento y el respaldo de viejos azulejos valencianos de una transparencia aterciopelada, en la que resaltaban los floreados arabescos, los caprichos multicolores de una fabricación heredada de los árabes.

Eran los bancos con la elegancia de líneas de un sofá del pasado siglo, frescos y de saludable dureza, en los que gustaba sentarse Leonora por las tardes, cuando las palmeras extendían su sombra en la plazoleta. (Blasco Ibáñez, 1900, 215)

Se levantó Leonora, apoyándose en el brazo de Rafael, y comenzaron a pasear por la ancha avenida que conducía a la plazoleta desde la verja de la entrada (Blasco Ibáñez, 1900, 207).

Pasaron por la avenida orlada de rosales, y transcurrieron algunos minutos sin que se cruzara entre los dos una palabra. (Blasco Ibáñez, 1900, 207).

Tal com llegim, una de les seues característiques és la geometria, ja que els diferents elements –la terra, els arbres ornamentals, els tarongers– apareixen ordenats per la mà de l'èsser humà sota les seues lleis racionals. En les descripcions es ressalta sobretot l'ordenació dels tarongers que ocupen les parcel·les, plantats en l'anomenat marc real, per tal d'obtenir un major aprofitament del sol i un major guany econòmic per unitat de superfície, en consonància amb el mecanicisme i la producció industrial. La comparació que fa Blasco Ibáñez entre les plantacions de tarongers i la trama d'una moderna ciutat resulta il·lustrativa en aquest sentit on, com és habitual en la seua literatura, es fonen elements provinents de la tradició –natura, cúpules– i modernitat –carrers geomètrics de la ciutat contemporània–.

Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen las cúpulas de un verde oscuro y lustroso (Blasco Ibáñez, 1900, 108).

LA SENSUALITAT D'UN PAISATGE CANVIANT

Els paisatges dedicats al monocultiu, com ara la vinya, els arrossars, els cereals, o els mateixos tarongers ofereixen diferents estampes segons l'estació de l'any en què ens trobem, tot depenent de les tasques agrícoles o del cicle vegetatiu de les plantes cultivades. Assoleixen diferents colors, aromes o sorolls, que són captats per les diferents formes d'expressió artístiques que els han prestat atenció.

Ja Teodor Llorente es fa ressò de les diferents facetes que ofereix el paisatge en el transcurs de l'any, on posa especial èmfasi en dos estacions: la primavera, quan floreixen els tarongers, i l'hivern, quan els fruits ja estan madurs.

La frondosidad lozana de estas arboledas alegra la vista y explaya el ánimo en todas las estaciones del año. Cuando brota el azahar en los días tibios y luminosos de Mayo, respírase en ellas un deleite embriagador, y cuando, al llegar el invierno, el oro y el carmín tiñen las naranjas de vivísimo matiz, parece que renazca en los huertos la fragancia de la primavera y el fuego del verano. (Llorente, 1887-89, 608).

Però l'escriptor que descriu amb més riquesa de detalls i matisos el cicle estacional dels horts és Blasco Ibáñez. Coincideix amb els relats que Llorente havia escrit uns anys abans, prestant-li una especial atenció a la primavera i a l'hivern, al principi i al final del cicle vegetatiu, al naixement del fruit i a la seua collita.

Els horts a la primavera

L'entrada de la primavera ve marcada per un progressiu augment de les temperatures i de les hores de sol, el que repercuteix en una activació del cicle biològic de totes les espècies vegetals: els tarongers, els arbres ornamentals, les flors dels jardins, els xiprers de les bardisses dels horts, etc. Pel que fa al taronger el despuntar de les seues iemes precedeix la florida, que esclatarà amb tota la seua força a partir del mes de maig.

El campo parecía estremecerse bajo los primeros besos de la primavera. Cubríanse de hojas tiernas los esbeltos chopos que bordeaban el camino; en los huertos, los naranjos, calentados por la nueva savia, abrian sus brotes, preparándose a lanzar con su explosión de perfume, la blanca flor del azahar; en los ribazos crecían entre enmarañadas cabelleras de hierba las primeras flores. (Blasco Ibáñez, 1900, 256).

Durant el mes de març les flors dels tarongers esclaten per tot arreu. El caràcter de monocultiu explica que el seu aroma impregne tota l'atmosfera i es faça sentir en qualsevol racó dels nuclis habitats, sobretot en arribar la frescor de la nit quan és transportat per la suau brisa. Blasco Ibáñez descriu l'espectacle de l'escombrada, de la caiguda dels pètals de les flors que va a poc a poc cobrint de blanc el sol, la qual cosa produeix interessants contrastos cromàtics amb el roig fort de la terra. De manera estimativa, tan sols una de cada cent flors aconseguixen quallar, des de les quals anirà a poc a poc fent-se el fruit.

Para Rafael no era una novedad el espectáculo. Todos los años presenciaba la germinación primaveral de aquella tierra, cubriéndose de flores, impregnando el espacio de perfume, y sin embargo aquella noche, al ver sobre los campos el inmenso manto de nieve del azahar blanqueando a la luz de la luna, sintióse dominado por una dulce emoción.

Los naranjos, cubiertos del tronco a la cima de blancas florecillas con la nitidez del marfil, parecían árboles de cristal hilado; recordaban a Rafael esos fantásticos paisajes nevados que tiemblan en la esfera de los pisapapeles. Las ondas

de perfume sin cesar renovadas, extendíanse por el infinito con misterioso estre-mecimiento, transfigurando el paisaje, dándole una atmósfera sobrenatural, evocando la imagen de un mundo mejor, de un astro lejano donde los hombres se alimentasen con perfumes y vivieran en eterna poesía⁶.

A més, als relats de Blasco Ibáñez podem veure com s'estableix una estreta relació entre la sensualitat del paisatge i l'erotisme d'alguns fragments de la seua trama novel·lesca. Aquesta correspondència entre les actituds dels personatges i el context on se situen es manifesta també en l'obra d'alguns pintors contemporanis, tal com han fet constar alguns historiadors de l'art⁷.

Comenzaban a florecer los naranjos. La primavera hacía densa la atmósfera. El azahar, como olorosa nieve, cubría los huertos y esparcía su perfume por los callejones de la ciudad. Al respirar se mascaban flores.

Rafael no podía dormir. Por las rendijas de las ventanas, por debajo de las puertas, al través de las paredes, parecía filtrarse el perfume virginal de los inmensos huertos; aquel olor, que evocaba la visión de carnales desnudeces, acosaba con agudas punzadas su joven virilidad. Era el aliento embriagador que venía de allá abajo, después de haber pasado tal vez por los pulmones de ella agitando su mórbido pecho. (Blasco Ibáñez, 1900, 272).

El paisatge a l'hivern

Els canvis de la tardor a l'hivern propicien variacions substancials, tot i que ocasionals, en la percepció del paisatge. Alguns dies amaneixen nuvolosos i plujosos, la qual cosa confereix una atmosfera gris i nuvolada. L'estranyesa amb què és rebuda la pluja provoca una paralització de les activitats habituals del camp, que a l'hivern se centren exclusivament en la recollida del fruit.

Las primeras lluvias del invierno caían con insistencia sobre la comarca. El cielo gris, cargado de nubes, parecía tocar la copa de los árboles. La tierra rojiza de los campos oscurecía bajo el continuo chaparrón; los caminos hondos y tortuosos, entre las tapias y setos de los huertos, convertíanse en barrancos; paralizábase la vida laboriosa del cultivo, y los pobres naranjos, tristes y llorosos, encogíanse bajo el diluvio, como protestando de aquel cambio brusco en el país del sol. (Blasco Ibáñez, 1900, 164).

⁶ Blasco Ibáñez (1900, 273). Aquestes figures literàries que comparen la caiguda de la flor amb una nevada primaveral, impregnada de l'aroma a azahar, són preses i reelaborades per Guarnier (1974, 574), en la seua descripció dels horts d'Alzira: "Caminamos como por un bosque de naranjos, y si es de las horas de un [sic] del atardecer primaveral, cuando los árboles están en plena floración, nos parecerá que caminamos por un paisaje de nieve, fingido por las marfileñas flores del azahar que cubren completamente los árboles y el suelo, que estimulando la fantasía con el hálito de su perfume embriagante que envuelve la ciudad con sus efluvios, debió de inspirar las más apasionadas casidas a Ibn Jafaja, cuando contemplaba los muros de la insular Al-Yazirat...".

⁷ Vegeu els treballs de Pérez Rojas (1994) i (2001).

El fred de l'hivern possibilita que la pell del fruit madure i adopte el seu color característic. En nombroses ocasions Blasco Ibáñez es refereix a les taronges com a globus d'or, potser per la proximitat cromàtica entre el seu color i el daurat, o també pel benefici econòmic que reportava ja directament als propietaris dels horts i als seus cultivadors, com als homes i dones que ocupaven els nombrosos llocs de treball en les indústries i activitats indirectes que la seua recol·lecció, manipulació i exportació hi generava.

Se vieron muchas veces en el jardín, saturado del olor de las naranjas maduras. El inmenso valle azulaba bajo el sol del invierno; las naranjas asomaban sus caras de fuego entre las hojas, como ofreciéndose a las manos laboriosas que las arrancaban de las ramas. En los caminos chirriaban los ejes de los carros, balanceando sobre los baches sus montones de dorados frutos; sonaban en los grandes almacenes los cánticos de las muchachas encargadas de escoger y empapelar las naranjas; retumbaban los martillos sobre los cajones de madera, y en oleadas de tráfico salían hacia Francia e Inglaterra las hijas del Mediodía. (Blasco Ibáñez, 1900, 209).

De totes les descripcions llegides fins ara queda clar que el més valorat del taronger pels diferents escriptors és la seua flor i el seu fruit. De la seua flor destaquen amb diferents metàfores els seus aspectes sensuals, que Llorente (1887-89, 248) anomena com a “blancas estrellas de azahar” y Blasco Ibáñez (1900, 272) com a “olorosa nieve”. Del seu fruit, a més de les seues qualitats estètiques o sensuals, destaquem la relació que els diferents escriptors estableixen entre el seu color ataronjat, la llum i la lluentor de l'or. Així les taronges són anomenades per Teodor Llorente (1887-89, 606 i 636) com a “manzanas de oro”, “globos de fuego” o “globos del luz y de fuego”. Azorín (1969, 1917) les anomena també “globos de oro”. I Blasco Ibáñez (1900, 209), dins el seu característic sensualisme, les descriu com a “cápsulas de piel de oro repletas de dulce jugo que parecía miel del sol”.

Tal com hem explicat, els horts formen sobretot un paisatge antropitzat, que fins i tot podem qualificar com a industrialitzat, ja que a l'estiu es pot escoltar el soroll de les màquines a vapor que eleven l'aigua dels motors per al reg dels camps. Des d'aquest punt de vista resulta significatiu destacar com Blasco Ibáñez ha captat en els seus relats únicament els sorolls de l'activitat de les màquines, potser d'una manera prou realista, ja que en la contemplació d'aquest paisatge a la llum del dia els sons propis de la natura, com ara els produïts pels insectes, aus, etc., constitueixen una presència prou ocasional.

Los huertos de naranjos extendían sus rectas filas de copas verdes y redondas en ambas riberas del río; brillaba el sol en las barnizadas hojas; sonaban como zumbidos de lejanos insectos los engranajes de las máquinas de riego; la humedad de las acequias, unida a las ténues nubecillas de las chimeneas de los motores, formaba en el espacio una neblina sutilísima que transparentaba la dorada luz de la tarde con reflejos de nácar (Blasco Ibáñez, 1900, 103).

També Elias Tormo (1923, 203) crida l'atenció sobre l'abundant presència de fumerals de rajola en el medi rural. Deixant Carcaixent i seguint l'itinerari cap a la Pobla Llarga, “sigue la vía por entre los huertos de naranjos, con muchas chimeneas de ‘fábricas’ que no son sino de norias de vapor, viéndose palmeras y otros cultivos”. I el mateix Blasco Ibáñez (1900, 136) també fa referència a “las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas, como cirios con la punta chamuscada”, en descriure la vista des de la muntanyeta del Salvador d'Alzira. La màquina a vapor com a emblema de la revolució industrial s'instal·la no sols a les fàbriques que es construeixen en la perifèria de les ciutats, sinó que a partir de 1880 ho fa també al mig del camp per a elevar l'aigua del subsòl. Els fumerals, que despenen sobre ell mantell verd i amb la seua considerable alçada trenquen la seua horitzontalitat, esdevenen autèntiques fites visuals. Per això aquest element, aleshores símbol de la industrialització, acompanya també el paisatge dels horts, atorgant-li un aspecte de progrés i modernitat del que es fa ressò la literatura de viatges, però del qual han defugit la major part dels escriptors i pintors contemporanis que no el tingueren en compte en els seus escrits o els seus llenços.

LA RIBERA: EL PAISATGE DELS HORTS PER EXCEL·LÈNCIA

Tant la pintura com la literatura coincideixen a prendre com a models del paisatge valencià les seues terres de regadiu de l'horta i dels horts. Tal és el cas de les pintures de Sorolla o els seus deixebles Teodoro Andreu i Julio Peris Brell. En aquesta línia resulta significatiu que Azorín a *El paisaje de España visto por los españoles* trie fragments literaris d'aquests dos paisatges descrits per Blasco Ibáñez a *La Barraca* i *Entre naranjos* com a representatius d'un territori valencià molt més divers⁸.

Ambdós ens ofereixen unes característiques comunes: són paisatges antropitzats on l'ésser humà se serveix de l'aigua que extrau i canalitza de forma artificial amb la finalitat de fer-los més productius i rendibles econòmicament; hi ha una presència més o menys significativa dels habitatges dispersos; trobem de tant en tant algunes palmeres i d'altres espècies exòtiques que en forma de fita aïllada atorguen al paisatge el seu aspecte pintoresc. Açò ha fet que molts estudiosos de la literatura o la pintura confonguen l'horta i els horts, tot parlant-ne com si de la mateixa cosa es tractara. Però d'altra banda trobem diferències significatives. El paisatge d'horta gaudeix d'un gran arrelament històric; els horts s'estenen com a producte cultural de les recents transformacions agràries i socioeconòmiques. L'horta aprofita l'aigua dels rius i brolladors; els horts capten l'aigua del subsòl amb l'ajut de la màquina. Però la diferència estètica més tangible rau en els cultius. En

⁸ Aquesta circumstància, i també la seua visió idealitzada de la que hem parlat, en certa mesura potser expliquen que amb el pas del temps, tal com constaten Roca (2002, 101-103), i Bonet (1995, 78), s'haja produït un desprestigi d'aquest paisatge que s'associa amb una visió folclòrica i grollera d'allò valencià.

la primera les terres conformen un un mosaic de colors de verdures i hortalisses, mentre que els horts s'assenten sobre el monocultiu del taronger on predomina el verd fosc, oferint un paisatge construït on es manifesta de forma més evident l'empremta de l'ésser humà en els camins, passejos, tanques, basses i d'altres obres hidràuliques, bancs d'obra per al descans, etc.

Però si l'horta per excel·lència està a la ciutat de València i el seu *hinterland*, els millors horts els trobem a la Ribera, entre Alzira i Carcaixent, a les partides de la Vilella, les Basses, la Fracà, el Pla de Corbera, Sant Bernabeu o el Pla de Montserrat. Tots els autors que han tractat d'apropar-nos el país amb les seues descripcions, com ara Teodor Llorente, Blasco Ibáñez, Azorín, Elias Tormo o ja més pròxims en el temps a nosaltres Joan Fuster o Lluís Guarner, hi coincideixen a cantar les meravelles estètiques dels horts de la Ribera. Llorente (1887-89, 248) adverteix aquesta circumstància d'una manera explícita. En començar el seu viatge literari pel nord i passar per la Plana, on es recrea en descriure les delícies del paisatge del triangle entre Borriana, Almassora i Vila-real, adverteix que “no son los naranjos de la Plana tan grandes como los de Alcira y Carcagente; no forman bosques que niegan la entrada al sol; pero cada árbol es un ramillete, y al juntarse a lo lejos sus filas apretadas, cubren toda la llanura de un manto de perenne verdor”. I passades moltes pàgines, en arribar a la Ribera, reprén i ressalta de nou la mateixa idea: “Todo lo que he dicho de la hermosura de los naranjales valencianos tiene especial aplicación a estos campos de Alcira y Carcagente” (Llorente, 1887-89, 636).

Els horts és un paisatge pla, arbrat, de camps tancats per murs o bardisses, la qual cosa dificulta notablement la seua contemplació panoràmica. Així Elias Tormo (1923, 201) adverteix al viatger que “Los alrededores de Alcira, entre huertos cerrados de naranjos [...], son deliciosos, pero desagradables los hondos caminos, por razón de las tapias, a no elevarse por los cerros y montañas”, opinió que també és compartida per Lluís Guarner: “El paseo por sus campos es delicioso, aunque a veces desagradable por la necesidad de caminar por hondos caminos, entre tapias de huertos y empalizadas que los deslindan”. Per això els diferents viatgers aprofiten algunes prominències del terreny o les zones més elevades dels peudemonts per a poder obtindre bones vistes panoràmiques. El lloc privilegiat on tots acudeixen és la muntanyeta del Salvador d'Alzira.

De totes les panoràmiques que des d'allí s'han descrit volem transcriure'n tan sols dos per considerar-les les més rellevants: la de Teodor Llorente i la de Blasco Ibáñez, ja que altres autors com Azorín, Joan Fuster o Lluís Guarner les elogien i fins i tot les transcriuen textualment reconeixent així la seua bellesa. Teodor Llorente la descriu amb una gran riquesa de detalls, com una vista pintoresca o *vedut-ta* digna de ser pintada i emmarcada en els molts quadres del gènere paisatgístic que estava de moda aleshores.

Saliendo de la ciudad [Alzira], nos encontramos en la región paradisíaca de los “huertos”. Para abarcar bien su extensión hay que subir a la colina (*montanyeta*) del Salvador, que parece puesta allí adrede como miranda de tan bello paisaje, y

después de tender y recrear la vista por sus dilatados ámbitos, hay que bajar de aquella altura, penetrar en los bosques de naranjos, y hundirse y perderse en su lozana frondosidad.

Todo lo que he dicho de la hermosura de los naranjales valencianos tiene especial aplicación a estos campos de Alcira y Carcagente. Forman aquí verdaderos bosques, en los que el dorado fruto parece globos de luz y fuego, que resplandecen en la obscuridad de su espesísimo ramaje. Unas veces fingen arcos de triunfo y túneles, más frescos y lozanos que si fueran de mirto y laurel; otras veces apartan los naranjos sus copas redondeadas, y dejan ver prolongados valles, agrestes cañadas o lejanas llanuras de eterno verdor, donde, sobre aquella alfombra de vegetación exhuberante, surgen gallardísimos, cortando el horizonte, los mástiles aéreos y los ondulantes penachos de las palmeras, o alguna blanquísima alquería, o algún caprichoso *casino*. De pronto, cierran el cuadro fantástico altos ribazos, abruptos o escalonados, de tierra roja como el ocre, coronados por las hojas esculturales y los floridos candelabros de las piteras, que defienden y guardan nuevos huertos de naranjos, semejantes a los jardines colgantes de Babilonia, y en cuya oscura sombra, proyectada enérgicamente por las lustrosas ramas que baña la luz del sol, busca la fantasía las fauces abiertas del dragón que guardaba las manzanas de oro de la mitología helénica.

Aumenta con rudo contraste, la hermosura de este cuadro, el fondo que le da la cercana y áspera sierra de Corvera, cerrando el horizonte por Levante. Tiene esta sierra cresta escarpada y peñascosa, de tonos grisientos, y cubren sus faldas pinares de aterciopelado verdor. Al pie del pico, más alto, se abre un vallejo muy hondo, y en él brota una fuente de caudal copioso y perenne, aun en las mayores sequías. Aquellos son la fuente y el valle de la Murta, nombrado así por los mirtos que allí crecían, o, según quiere la tradición, porque bajo uno de estos arbustos se halló la imagen de la Virgen, venerada después en el monasterio que allí mismo se construyó. (Llorente, 1887-89, 635-636).

També Blasco Ibáñez pren aquest observatori privilegiat per a descriure la panoràmica dels horts, aportant dos perspectives diferents: la de la vall d'Alzira i Carcaixent en direcció sud i la del Pla de Corbera i la Ribera baixa fins la mar en direcció est.

En el inmenso valle, los naranjales, como un oleaje aterciopelado; las cercas y vallados, de vegetación menos oscura, cortando la tierra carmesí en geométricas formas; los grupos de palmeras, agitando sus surtidores de plumas, como chorros de hojas que quisieran tocar el cielo, cayendo después con lánguido desmayo; villas azules y de color de rosa, entre macizos de jardinería; blancas alquerías, casi ocultas tras el verde bullón de un bosquecillo; las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas, como cirios con la punta chamuscada; Alcira, con sus casas apiñadas en la isla y desbordándose en la orilla opuesta, toda ella de un color mate de hueso, acribillada de ventanitas, como roida por una viruela de negros agujeros. Más allá, Carcagente, la ciudad rival, envuelta en el cinturón de sus frondosos huertos; por la parte del mar, las montañas angulosas, esquinadas, con aristas que de lejos semejan los fantásticos castillos imaginados por

Doré, y, en el extremo opuesto, los pueblos de la ribera alta, flotando en los lagos de esmeralda de sus huertos las lejanas montañas, de un tono violeta, y el sol, que comenzaba a descender como un erizo de oro, resbalando entre las gasas formadas por la evaporación del incesante riego.

Rafael, incorporándose, veía por detrás de la ermita toda la ribera baja; la extensión de los arrozales bajo la inundación artificial; ricas ciudades, Sueca y Cullera, asomando su blanco caserío sobre aquellas fecundas lagunas, que recordaban los paisajes de la India. Más allá la Albufera, el inmenso lago, como una faja de estaño hirviendo bajo el sol; Valencia, cual un lejano soplo de polvo, marcándose a ras de suelo sobre la sierra azul y esfumada, y, en el fondo, sirviendo de límite a esta apoteosis de luz y color, el Mediterraneo, el golfo azul y temblon, guardado por el cabo de San Antonio y las montañas de Sagunto y Almenara, que cortaban el horizonte con sus negras gibas, como enormes cetáceos. (Blasco Ibáñez, 1900, 136-137).

LA LITERATURA DE VIATGES

Els viatgers que al llarg de la història han descrit els paisatges s'han servit en els seus itineraris de la xarxa de sendes, camins o carreteres existents. Des de mitjan del segle XIX assistim a la implantació d'un nou mitjà de transport íntimament lligat amb la revolució industrial: el ferrocarril⁹. A més de permetre desenvolupar els cultius comercials com ara la taronja i la vinya en donar-los eixida cap a la costa on es trobaven els principals ports exportadors, també va facilitar l'apropament dels viatgers a aquests paisatges i el seu coneixement. Per tot això les guies de viatges, com ara la d'Elias Tormo o la del mateix Teodor Llorente, tenen en comú la utilització de les diferents línies de ferrocarril per a vertebrar els seus itineraris. Però a diferència del carruatge, el ferrocarril esdevé en un mitjà de comunicació de masses de gran capacitat utilitzat per a viatges i excursions per les classes mitjanes i alta, però que permet mantindre certa separació social en disposar de vagons distingits en diverses categories (Sebastià, 1980).

A finals del segle XIX el ferrocarril permet estretar els lligams entre la ciutat i el camp. Com han indicat diversos autors, afavoreix una major difusió i interès pel paisatge, tant per la pintura, la literatura i per la ciutadania en general, per al seu fruïment. En aquest sentit, Bonet (1995, 75) afirma que era un mitjà de transport utilitzat pels alumnes de l'Acadèmia per a pintar els voltants de la ciutat de València. Un paisatge rural del qual s'apropia la burgesia, tant materialment adquirint les seues terres i transformant-les en horts de tarongers, com intel·lectualment adquirint pintures de paisatges que decoren les seues llars urbanes o llegint els relats dels escriptors del moment als quals un escàs nombre de persones té accés.

Ja a partir de la dècada dels anys seixanta, amb la generalització social dels automòbils i la millora de la xarxa de carreteres, el ferrocarril cau en desús com a

⁹ Per a obtenir una referència històrica dels diferents traçats del ferrocarril al País Valencià consulteu l'obra d'I. Aguilar Civera (1995).

vehicle que ens acosta al coneixement del territori. Per això els escriptors d'aquell moment, com ara Lluís Guarnier o Joan Fuster, se serviren de l'automòbil per a la seua fruïció.

Teodor Llorente

En el seu viatge utilitza com a eix dels seus itineraris la línia de ferrocarril de via ampla que recorre el país de nord a sud. I des d'allí enllaça amb altres línies secundàries de curt recorregut, tant de via ampla com de via estreta, per tal de completar la visió del territori. Comença el seu viatge pel nord, per Vinarós.

No fa cap menció als tarongers fins arribar a la Plana, cultiu que comença a fer-se present al sud de la ciutat de Castelló. En creuar el riu Millars descriu de forma detallada els horts de la Plana:

En el Mijares terminaba la Ilercavonia de los romanos, y comenzaba la Edetania, famosa ya entonces por su fértil suelo; y en efecto, pasado el río, cambia el paisaje. ¿Qué maravilla se ofrece a nuestros ojos? ¿Hemos entrado en el jardín de las Hespérides? A la izquierda, la línea de azul turquí del tranquilo Mediterráneo; a la derecha, a lo lejos, un muro de montañas cerúleas y luminosas, sobre las cuales alza su frente el Peñagolosa; y en la dilatada planicie, naranjos por todas partes, en rectas y prolongadas hileras; pomposos, lozanos, resplandecientes, cubiertos con las blancas estrellas del azahar, que impregnan el ambiente con su dulce y enervante fragancia, o doblando las flexibles ramas al peso del sazonado fruto, que semeja globos de fuego en el oscuro follaje. No son los naranjos de la Plana tan grandes como los de Alcira y Carcagente; no forman bosques que niegan la entrada al sol; pero cada árbol es un ramillete, y al juntarse a lo lejos sus filas apretadas, cubren toda la llanura de un manto de perenne verdor. Acá y allá rompen su monotonía una aislada palmera, de delgadísimo fuste y elegante penacho, o un grupo de ellas, que dibuja en el horizonte bosquecillo aéreo; o la línea negra de los cipreses, que formando cerrado seto, divide los huertos, o la copa lacia de algún altísimo eucalipto, que señorea el frondoso verjel. Con las blanqueadas alquerías, cubiertas de rojizas tejas, alternan en esta alegre espesura las quintas, pintarrajeadas de azul o de amarillo, que abren al aire y a la luz sus galerías, azoteas, y miramares. Para dar mas animación al cuadro, corren, al pie de los árboles, por estrechas acequias, las aguas fructíferas del Mijares; y el hortelano, de atezado rostro, ceñidas las sienas con el pañuelo de varios colores; desnudo el brazo nervioso; apenas cubierto el cuerpo con la gruesa camisa y los amplios zaraüelles de lienzo blanco, y calzado con la esparteña, es aun imagen viva de los árabes que trazaron aquellos fertilizadores canales. (Llorente, 1887-89, 247-249).

Continua el viatge deixant a un costat Almassora i arribant a Vila-real, que s'obri pas "entre la frondosidad de los naranjales, dominada por la mole de su famosa iglesia, con su octogóna torre y su cúpula puntiaguda" (Llorente, 1887-89, 249). Després de visitar la ciutat continua el recorregut en tren entre tarongers

passant per Borriana, Nules i la Vilavella. Descriu la vista dels voltants de Nules, que aleshores encara conservava les seues muralles medievals:

Fuera de los muros extendiéndose los arrabales, dominados también por las cúpulas de arruinados conventos: todo esto, rodeado de naranjos siempre verdes, de palmeras y cipreses, tiene algo de oriental. Llorente, 1887-89, 257).

Prosegueix l'itinerari detenint-se a Almenara, i d'allí es dirigeix cap a Sagunt, no sense abans referir-se a la Vall de Segó. "Entre este cerro de Sagunto y el de Almenara trazan los montes un semicírculo, y abrigan una especie de ensenada frondosa, llena de huertas y viñedos, de olivos, algarrobos y naranjos" (Llorente, 1887-89, 365).

Després de dedicar un bon nombre de pàgines a descriure les meravelles arquitectòniques que el pas de les diferents cultures han deixat a la ciutat de Sagunt, continua el trajecte fins el Puig, on visita la vila presidida pels tres turons on destaca com a fites visuals el monestir de Santa Maria i la cartoixa d'Ara Christi. Continua el viatge fins arribar a València. Allí dedica un capítol als voltants de València i a l'Horta, que tracta amb un to totalment idíl·lic. Se centra en l'horta de les barraques i alqueries, sense fer cap menció als horts de tarongers que començaven en aquell moment a aparèixer de manera incipient entre Picanya i Catarroja (Besó, 1999).

Finalitzat el recorregut per l'Horta, des de València pren el ferrocarril i continua el viatge cap al sud. El trajecte discorre per Alfafar, Catarroja, Silla, Benifaió i Algemesí. Passa de llarg per tots aquells pobles sense fer cap referència explícita als horts, fins que arriba a Alzira i puja a la muntanyeta del Salvador des d'on descriu una pintoresca panoràmica. Continua en ferrocarril el seu recorregut fins Carcaixent:

Carcagente dista muy poco de Alcira: siete minutos, no más, por ferrocarril. La carretera entre ambas poblaciones es una calle de huertos de naranjos y casas de campo. Más despejado que el de la ciudad del Júcar [Alzira], el campo de Carcagente es de lo hermoso que se puede ver. En sus naranjales hay muchas palmeras, lo cual da a la frondosa llanura un aspecto oriental. (Llorente, 1887-89, 641).

Des de Carcaixent recorre dos itineraris. Un continuant amb la mateixa línia de ferrocarril on "aun se prolonga largo espacio el vergel de los naranjales" (Llorente, 1887-89, 644) arriba a la Pobla Llarga, des d'on agafa la carretera per a arribar a Alberic. Allí torna a buscar un promontori per a descriure una nova panoràmica de la Ribera Alta:

Para deleitarse en la contemplación de su privilegiado campo, en el que se combina pintorescamente la frondosidad de los huertos de naranjos con el variado cultivo de las huertas y el argentado brillo de los inundados arrozales, tienen los de Alberique su *montanyeta*, que aprecian y economían aún más que la del Sal-

vador los Alcireños. Es un mirador verdaderamente delicioso: al mismo lado de la villa se levanta una colina, completamente aislada, muy bien cubierta de pinos y otros árboles, bajo los cuales crecen, entre las rocas, el romero y el tomillo y sobre ella se destacan, en lo más alto, la torre y la cúpula de la ermita de Santa Bárbara, cuya campana señala las horas del trabajo a los labradores del contorno. (Llorente, 1887-89, 651).

L'altre itinerari parteix de Carcaixent fins a Gandia prenent com a mitjà de transport la línia de ferrocarril de via estreta. Una vegada passat el port de l'Estret i la Barraca d'Aigües Vives, descriu l'àmplia vall que s'obri a la Valldigna, on curiosament no fa cap referència al taronger que en aquell moment era ja un cultiu important en la zona:

Montañas en forma de hemiciclo lo cierran por todas partes, dejando abierta a Levante la playa del mar. ¡Que campestre albergue tan delicioso y tan fértil! En el fondo del valle, junto al monasterio, mana una fuente providencial, cuyas aguas, siempre puras y transparentes, corren por estrechos canalizos, dando continua frescura a los pomposos naranjales y a las huertas, primorosamente cultivadas de Simat, Benifayró y Tabernes, en las que alternan las vulgares hortalizas con las aromáticas fresas, que en gran cantidad producen aquellos campos. (Llorente, 1887-89, 659).

Una vegada arriba a Gandia, descriu la ciutat i horta que la envolta, sense fer esment dels horts de tarongers, dels quals sí que parla com un cultiu incipient en referir-se als pobles del seu voltant:

Entre todos aquellos pueblecitos que de un modo tan pintoresco resaltan en la perenne verdura de estos campos, entre grupos de naranjos y granados, moreras amarillentas y cenicientos olivares, cañaverales espesos y palmeras aisladas. (Llorente, 1887-89, 701).

Elias Tormo

De la mateixa manera que Teodor Llorente, Elias Tormo se serveix també del ferrocarril com a mitjà de transport. Així com els escrits del primer transmeten un equilibri entre camp i ciutat, ja que de la mateixa manera que ens descriu els principals monuments i esglésies de les poblacions que visita, ens apropa a la realitat del camp i dels seus diferents paisatges, l'obra de Elias Tormo és menys literària, té un caràcter més pragmàtic com a guia de viatges i presta més atenció al món urbà i als seus béns culturals que no als paisatges rurals, on els pocs que es para a descriure se serveix d'un llenguatge molt succint sense recórrer a les figures literàries, com havia fet el seu predecessor. Tal com podem observar comparant les dues obres, coincideixen en situar el límit del paisatge dels horts a la Plana, en passar el riu Millars, i a la Safor pel sud, estenent-se com un mantell verd que cobreix els peudemonts de la plana litoral valenciana. Tot i això en aquestes tres dè-

comes que separen ambdues obres es va estendre considerablement la superfície del taronger, però dins de les comarques on ja es trobava implantat el cultiu.

És per tant a la Plana on apareixen els primers cítrics, que a diferència de la Ribera, on el cultiu ocupa terres guanyades al secà mitjançant la perforació de pous i la instal·lació de motors per a elevar l'aigua, allí el taronger començar a introduir-se per petits propietaris i dins el regadiu històric en substitució d'altres productes poc rendibles.

Los alrededores de Castellón ofrecen el tipo del paisaje levantino. Junto a las afueras, el río Seco de Borriol. Enclavada en la llanada de la fértil planicie litoral, la Plana, de la que toma nombre, es el centro de la huerta, esmeradamente cultivada y regada, explicación de sus ricos cultivos herbáceos y de sus bosques de naranjos. La vega y huerta de La Plana está regada por las aguas del Mijares o Millares (Tormo, 1923, 43).

Recorre l'itinerari cap a Vila-real on diu que “la población queda rodeada en la fértil planicie de huertas y de extensos naranjales de regadío” (Tormo, 1923, 49). De Vila-real arriba a Onda amb el tramvia de vapor que uneix les dos ciutats, on “desde las murallas del antiguo castillo se descubre el hermoso panorama, en el que destaca el verde vivo de los naranjos. La población se extiende en las faldas de una colina.” (Tormo, 1923, 52). De nou a Vila-real continua el viatge en tren fins Borriana, població que “se halla junto al río Seco de Bechó (río Ana), sumida en el extenso huerto de naranjos. Es uno de los sitios más hermosos de la Plana, lugar clásico en que, por excelencia, se cultiva el naranjo. Caminos, acequias, acueductos, cruzan su término, bien cultivado” (Tormo, 1923, 54). I deixant la població continua el trajecte “...cruzando el bosque de naranjos que cubre el país, se alcanza el Grao de Burriana” (Tormo, 1923, 53), port on aleshores s'exportava bona part de la producció cítrica de la Plana.

Fins arribar a la Ribera no fa cap descripció del paisatge dels horts. Com a molt assenyalava la taronja entre els cultius propis de les poblacions per on passa. Una vegada allí el seu relat se centra en els indrets més vistosos situats entre Alzira i Carcaixent. “Los ALREDEDORES DE ALCIRA, entre huertos cerrados de naranjos, que riega un brazo de la Acequia Real o por alumbramiento de aguas subterráneas, son deliciosos, pero desagradables los hondos caminos, por razón de las tapias, a no elevarse por los cerros y montañas. La mejor vista y próxima (1 km.) se logra desde la “Montañeta” del Salvador, pasando por la que fue convento de franciscanos [...]. En lo alto, la ermita de la patrona, la Virgen del Lluch. Perspectiva espléndida sobre toda la Ribera” (Tormo, 1923, 201). En passar el nucli urbà de Carcaixent en direcció cap a la Pobla Llarga, “sigue la via por entre los huertos de naranjos, con muchas chimeneas de “fábricas” que no son sino de norias de vapor, viéndose palmeras y otros cultivos.” (Tormo, 1923, 203). També des de Carcaixent es dirigeix a Gandia pel ferrocarril de via estreta, on passa per les partides de la Vilella i la Fracà entre frondosos horts fins arribar al pas de l'Estret,

on com indica el seu topònim, les serretes de la Murta i d'Aigües Vives s'ajunten tancant la vall. Aquest itinerari "atraviesa por entre los escalonados huertos de naranjos entre los términos de Alcira y Carcagente, en pleno bosque de ellos, hermoso siempre y hermosísimo en el período del azahar." (Tormo, 1923, 226).

Joan Fuster

Més que una guia de viatges amb un cert caràcter pràctic com els casos que ens han precedit, Fuster ens planteja un viatge literari mitjançant les seues observacions i reflexions obertament subjectives del paisatge. Per això, igual que ho feren els seus predecessors, aprofita la seua estada a la Ribera per a cantar les seues excel·lències i bondats, no sense reconèixer algunes dificultats: "No és gens fàcil de muntar una descripció relativament vàlida del paisatge taronger. Almenys, no ho és per a mi, i vaig passar per ella com sobre foc, quan escrivia sobre la Plana." Per a Fuster, la millor descripció que s'ha fet sobre el paisatge dels horts és la que li dedica Blasco Ibáñez a la novel·la *Entre Naranjos*, i remet al lector a rellegir aquestes pàgines. Però tot i això s'atreveix a escriure unes línies de la seua pròpia ploma:

Allò que el turista anirà veient per aquesta ruta en què l'he posat és una successió ininterrompuda d'arbrat regular, repartida en quadrícules pels canalets de reg. Tot, ací, en aquest camp, té aspecte endreçat i eficaç: poques broses nocives en el sòl, nets els troncs, el brancatge a penes tocat de pols, els marges rectes i acunçats.

Si fem el viatge en primavera, quan la flor clapeja la massissa frondositat, els horts són un espès estany de perfum que l'aire empenta cap als pobles: la flor, escandalosament blanca sobre el verd oscur del fullam, dona la mesura de les previsions de collita. Si la nostra visita s'esdevé en ple hivern, serà ja el fruit aconseguit, les mitològiques pomes d'or, temptant la dent i el llavi, allò que ens oferirà la branca cansada. Cada arbre és una constel·lació suculenta. Hi ha varietats que produeixen el seu fruit en èpoques més avançades, fins a l'entrada mateixa de l'estiu, i el compaginen amb la primera flor. (Fuster, 1984, 1971, 190-191).

Lluís Guarner

Lluís Guarner és el darrer dels viatgers que hem llegit que ens aporten una visió personal dels horts. En els seus itineraris a penes fa cap comentari especial a aquest paisatge llevat d'alguns indrets de la Plana i sobretot de la Ribera. De la mateixa manera que ja havia fet Joan Fuster, les descripcions de Guarner són fruit de l'assimilació i reelaboració de lectures d'altres autors, on inclou també les aportacions primerenques de Cavanilles. En les seues descripcions barreja els relats personals amb les cites literals.

De l'itinerari per la Plana destaquem tan sols la percepció del paisatge entre Almassora i el Grau de Castelló:

Entre naranjos también, y ya respirando las auras del mar cercano, nos dirigimos hacia el puerto de Castellón, delicioso camino bajo las luces del atardecer, y más

aún si es primavera, porque a la visión cromática del paisaje se unirá el cálido aroma de las flores del azahar que nievan la fronda oscura de los naranjos (Guarner, 1974, 346).

Ja a la Ribera descriu l'itinerari per carretera des d'Almussafes a Algemesí, on es produeix la transició entre la marjal, predominant en els pobles de la Ribera Baixa, i els horts, propis de la Ribera Alta. Abans d'arribar a Algemesí es deté al Barranc dels Algadins, indret que ja havia cantat Teodor Llorente en un dels seus més coneguts poemes, un fragment del qual transcriu textualment.

El camino avanza bajo la sombra de altos platanos frondosos, que tamizan la encendida luz de la tarde. Por ambos lados se extiende el verde tierno de los arrozales, transidos de humedad. A medida que avanzamos comienzan a escasear los arrozales, sustituyéndose de naranjos en bancales bien parcelados, de más o menos extensión. Y entramos, al fin, en una zona en la que, por todas partes, se ven ya naranjos, de densas copas y tupida fronda, de hojas brillantes de verde oscuro, que se suceden indefinidamente; a veces, es una pequeña casa de labor que se esconde entre verdes higueras; otras oímos el rumor de alguna acequia bajo las hierbas de sus márgenes. Los campos se suceden sin interrupción bajo el ramaje charolado de este bosque que conserva la tierra tierna, en la umbría en que crece la hierba jugosa, que retiene la humedad junto a los troncos. El paso de un barranco nos despeja el horizonte y nos deja ver, a la derecha, una vieja casa de labor a la que cercan unas altas palmeras cimbreantes: es el barranco llamado dels Algadins, y la casa fue un día del poeta valenciano Teodoro Llorente, que la cantó en versos entrañables:

Vora el barranc dels Algadins
hi ha uns tarongers de tan dolç flaire
que per a omplir d'aroma l'aire,
no té lo món millors jardins.
Allí hi ha un mas, i el mas té dins
volguts records de ma infantesa;
per ells jo tinc l'ànima presa
vora el barranc dels Algadins.¹⁰

¹⁰ Guarner (1974, 568). El poema escrit per Llorente l'any 1903 continua amb els següents versos: "...Vora el barranc dels Algadins, / s'alcen al cel quatre palmeres; / lo vent, batent ales lleugeres, / mou son plomall i els seus troncs fins. / En ells, millars de teuladins / fan un soroll que el cor enxisa. / ¡Qui oír pogués sa xillerissa / vora el barranc dels Algadins!

...Vora el barranc dels Algadins / l'aigua corrent los camps anega; / en sos espills lo sol llampaga, / i trau l'arròs verdosos brins. / Sona el tic-tac en los molins; / i al caure el sol, caçadors destres, / a joca van d'ànecs silvestres / vora el barranc dels Algadins.

...Vora el barranc dels Algadins / mourà demà les palmes l'aire, / li donaran los horts son flaire, / i sa cantúria els teuladins. / Lo mas demà guardarà dins / dolços records i imatges belles; / jo no podré gojar ja d'elles / vora el barranc dels Algadins!"

Des d'Algemesí, la ploma de Guarner ens condueix a Alzira, on ens relata la visió dels horts que envolten la ciutat i de la mateixa manera que feren els seus predecessors, puja a la Muntanyeta del Salvador, on se recrea en la vista ajudat per la descripció que Blasco Ibáñez (1900, 136-137) havia fet a *Entre Naranjos*, que transcriu íntegrament.

Pero algo no cambia en Alcira: su tierra feraz, que ya no forma “jardines continuos”, como nos dijo Cavanilles, pero si ininterrumpidos huertos de naranjos, que cubren de verde toda la tierra a la que alcanza la vista. El paseo por sus campos es delicioso, aunque a veces desagradable por la necesidad de caminar por hondos caminos, entre tapias de huertos y empalizadas que los deslindan. Basta subir a cualquier cerro para descubrir una magnífica perspectiva. Y ningun sitio mejor para realizar tal experiencia que la pequeña loma que se ofrece por la parte sur de la ciudad. Se llama la muntanyeta del Salvador, por la que trepan pequeñas casas de recreo entre pinos y chumberas.

....

Bajamos de la muntanyeta deslumbrados por el espectáculo que el paisaje nos ha ofrecido. Es delicioso cualquier paseo, al azar, por los caminos que se entrecruzan con las acequias numerosas bajo las hierbas. Caminamos como por un bosque de naranjos, y si es de las horas de un [sic] del atardecer primaveral, cuando los árboles están en plena floración, nos parecerá que caminamos por un paisaje de nieve, fingido por las marfileñas flores del azahar que cubren completamente los árboles y el suelo, que estimulando la fantasía con el hálito de su perfume embriagante que envuelve la ciudad con sus efluvios, debió de inspirar las más apasionadas casidas a Ibn Jafaja, cuando contemplaba los muros de la insular Al-Yazirat... (Guarner, 1974, 574).

Després deixa Alzira i continua el camí fins Carcaixent per la carretera de la Vilella, on segons Cavanilles es plantaren al segle XVIII els primers horts de tarongers.

Los tres kilómetros que separan Alcira del inmediato Carcagente constituyen, más que un camino, una verdadera avenida deliciosa, a través de un tupido bosque de naranjos que se alinean a ambos lados de la que, oficialmente, se llama carretera provincial. La mayoría de estos huertos se resguardan con tapias o setos de ciprés recortado, que dan el aspecto de auténticos jardines. Tal es el camino que –segun le vió Cavanilles– era “una legua casi erial por falta de riego, y mucho más por ser arenisco el suelo: había en varias partes olivos y algarrobos, cuyo fruto apenas recompensaba los trabajos”. Este paraje es, precisamente, el más feraz y remunerativo en la actualidad, desde que se comenzó a cultivar el naranjo. Según reconoce el ilustre botánico, “se transformó en vergeles aquel terreno árido; se buscó el agua en las entrañas de la tierra y con el socorro de 600 zúas, empezaron a correr los arroyos”.

El verde oleaje de los naranjos no se interrumpe sino por los esbeltos tallos de las palmeras que atestiguan el origen desertico del terreno (Guarner, 1974, 579).

Després de visitar el nucli urbà de Carcaixent, ix de la ciutat pel parc de Julián Ribera i ens introdueix els dos itineraris recomanats: fins la Pobla Llarga i fins Gandia per la Valldigna. En passar pel paratge d'Aigües Vives resulta significatiu el comentari que fa sobre el progrés del cultiu en una nova etapa d'expansió que es dona a partir dels anys seixanta on, una vegada transformats els peudemonts, el taronger comença a ocupar terrenys amb pendents més elevats.

El campo sigue bajo el monocultivo del naranjo, y por el se desparraman las casas de labor de los huertos, de la mayoría de los cuales salían altas chimeneas de las norias de vapor que, desde finales de siglo, abastecían de agua de riego a los huertos. En muchos de ellos hay casas de recreo –algunas de verdadero gusto– en las que veranean sus propietarios, tradicionalmente. Y así se extiende el campo de Carcagente hasta confinar con el de Puebla Larga, que conocemos, sin solución de continuidad, pues la Ribera podemos considerarla extendida hasta unirse con la llamada huerta de Játiva, donde –según vimos– van invadiendo los naranjos grandes extensiones hasta casi la misma ciudad.

Por caminos vecinales un tanto laberínticos, entre tapias y vallados hortelanos, hemos de alcanzar la carretera que, desde Alcira, va hacia el valle llamado de Aguas Vivas, en el que, a medida que se asciende, los naranjos van cediendo el puesto a los pinos, que se baten en retirada frente al avance de los naranjos invasores. Entramos en un valle angosto y alargado, para desembocar en el sucesivo valle de Simat. Sus lados parecen acolchados por frondosos pinares que se rinden a la invasión del naranjo, que cada día –gracias al persistente esfuerzo humano– escala nuevas cotas por las laderas” (Guarner, 1974, 581).

CONCLUSIONS

El paisatge es pot definir com un àrea, tal i com la percep la població, el caràcter de la qual és el resultat de la interacció de factors naturals i/o humans. Per això les creacions de la literatura, la pintura o la fotografia ens transmeten, de manera més o menys subjectiva, la percepció que del paisatge fan els seus autors en un determinat moment de la història.

El paisatge dels horts de tarongers és el fruit de la intervenció de diversos estrats de la burgesia valenciana sobre àmplies porcions de l'espai rural del qual s'apropien des de la dissolució de l'Antic Règim amb una finalitat econòmica i de prestigi social. Per això l'hort ésdevé, a més d'una explotació agrària rendible, en un signe de distinció de classe per al seu propietari. Les diferents obres literàries que hem analitzat ens relaten un paisatge viscut amb el qual s'identifiquen els seus creadors i alhora propietaris, tal i com ho posa de manifest la novel·la de Blasco Ibáñez. També les guies de viatges de Teodor Llorente o Elias Tormo introdueixen el lector forani en el seu coneixement d'una manera més pragmàtica en relació amb el gènere que empren i atorguen al coneixement de l'entorn rural una atenció semblant a la del monument individualitzat, com és més visible sobretot en l'obra de Llorente.

Tot coincidint en el període cronològic de les principals manifestacions literàries comentades, tant la pintura, la literatura o la fotografia redueixen a una imatge dual la realitat del paisatge valencià: l'horta i els horts, però amb unes concepcions ben diferents. Si bé durant els anys cinquanta i seixanta del segle XX arriben a confondre's com a signes d'una identitat valenciana que comença a retrobar-se, no ocorre el mateix durant la transició entre el segle XIX i XX, on es mostren amb diferències més o menys subtils segons els autors. Si bé l'horta està ancorada en la tradició i és en ella on podem trobar els arrels d'allò valencià, el paisatge dels horts ens mostra una barreja entre tradició i modernitat. Arreplega el solatge del món rural però introdueix elements novedosos propis del medi urbà, com ara els passetjos, els jardins o els mateixos llenguatges arquitectònics dels seus edificis, i fins i tot se serveix de la màquina a vapor com a invent emblemàtic de la revolució industrial per a posar en regadiu àmplies superfícies de terra. Aquesta dualitat o contradicció pensem que està íntimament lligada amb l'essència de la burgesia valenciana: per una banda, mira al futur compromesa amb el progrés i la modernitat; però, per altra banda, no perd de vista el passat on el prestigi social se basava en la propietat de la terra, per la qual cosa busca consolidar els seus lligams dins del món agrari.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILAR CIVERA, I. (1995): *Estaciones y ferrocarriles valencianos*, Valencia, Consell Valencia de Cultura.
- AZORÍN (1969, 1917): *El paisaje de España visto por los españoles*, Madrid, Espasa Calpe.
- BESÓ ROS, A. (1999): *Els horts de tarongers de Picanya. Arquitectura i paisatge*, Picanya, Ajuntament de Picanya.
- BLASCO IBÁÑEZ, V. (1997, 1900): *Entre naranjos*, Madrid, Càtedra.
- BONET SOLVES, V. E. (1995): Los temas de la pintura de paisaje del siglo XIX en Valencia, *Saitabi*, 45, 69-78.
- CAVANILLES, A. J. (1981, 1795-1797), *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, València, Albatros.
- COURTOT, R. (1992): *Camp i ciutat a les hortes valencianes*. València, Edicions Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació.
- DOMÍNGUEZ, M. (1990, 1972), *Els horts*, Alzira, Bromera.
- FUSTER, J. (1984, 1971): *Viatge pel País Valencià*, Barcelona, Edicions 62.
- GRACIA, C. (1998): *Arte valenciano*, Madrid, Càtedra.
- GUARNER, L. (1974): *Valencia, tierra y alma de un país*, Madrid, Espasa Calpe.
- LLORENTE, T. (1980, 1887-1889): *Valencia*, València, Albatros.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1977): *Geografía de las terres valencianes*, València, Eliseu Climent-Universitat de València, Departament de Geografia.
- MARÍ, A. (2003): Paisatge i literatura, *Les estètiques del paisatge. I seminari internacional sobre el paisatge. 13, 14 i 15 de novembre de 2003*, www.catpaisatge.net. Consultada en desembre de 2006.
- PÉREZ ROJAS, F. J. (1994): De la crisis del sorollismo a un cierto realismo mágico, 1910-1930, *Un siglo de pintura valenciana. Intuiciones y propuestas*, Valencia, IVAM.

- PÉREZ ROJAS, F. J. (2001): La búsqueda de las raíces (1906-1913), *José Mongrell (1870-1937)*, València, Generalitat Valenciana, 89-152.
- PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*, Valencia, Editorial Gules.
- ROCA RICART, R. (2002): L'Horta vista per Teodor Llorente, *Annals de l'Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud*, 8, 87-105.
- SEBASTIÀ, E. (1980): El mundo rural de Blasco Ibáñez. En ferrocarril y a caballo. *Historia y crítica de la literatura española*, 6, 204-211.
- TORMO, E. (1923). *Levante (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid, Calpe; 1923.

1. Teodoro Andreu, *Entrador entre palmeres* (1924). Oli sobre llenç. 79 × 63 cm. Col·lecció de l'Ajuntament d'Alzira.

2. Constantino Gómez, *Cipreses y naranjos* (ca. 1900). Oli sobre llenç. Museu de Belles Arts de València.

3. Hort de Quinqueta. Alzira. La seua parcel·la presenta la composició característica d'un hort amb el camí d'entrada que condueix a la casa.

4. Entrador de l'Hort de Ribera. Carcaixent.

5. Hort del Prefaci. Benifaió.

6. Camí de la Serratella. Carcaixent.

7. Casa d'hort. Carcaixent.

8. Panoràmica de la plana de les Basses i la Fracà, vista des de l'Hort de Ribera de Carcaixent. Al fons, sobre la Muntanyeta, es pot veure l'Ermita del Salvador, des d'on està presa l'anterior vista.

9. Panoràmica de la vall de la Casella, la Fracà i les Basses, vista des de la Montanyeta d'Alzira.

10. Hort del Prefaci. Benifaió.